

QARAQALPAQ LIRIKASINDA ORFEY OBRAZI

Jienbaev M.A.

Berdaq atındađı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710575>

Dúnya ádebiyatında áyyemgi ádebiy miyraslardı obraz hám syujetlerdi qayta janlandırıw yamasa jańa mazmundı antik obrazlardıń boyına sińdiriw arqalı sáwlelendiriw usılları bar. Bunday usıllar dóretiwshige poetikalıq izlenislerinde unamlı nátiyje beriwı múmkin. Ásirese, áyyemgi, ázelden belgili bolǵan obrazlardan paydalanıw dástúri ádebiyatta jıyı qollanıladı. Bunday obrazlar hár bir xalıq ádebiyatında, folklorında ushırasadı. Olar mángilik obrazlar dep ataladı. “Mángilik obrazlar – túrli xalıqlar hám dáwirler ádebiyatında qayta-qayta sáwlelengen, mádeniyattıń ózine tán belgilerine aynalǵan ádebiy personajlar: Prometey, Fedra, Don Juan, Gamlet, Don Kixot, Faust hám basqalar. Dástúriy túrde olarǵa mifologiyalıq hám ápsanalıq qaharmanlar, tariyxıy shaxslar, sonday-aq, diniy qaharmanlar kirgizilip, mángi obrazlar tiykarına olardıń ádebiy kórinisi qoyılǵan” [Литературная энциклопедия, 121]. Bul obrazlar waqıt hám keńislik shegarasınan asıp, derlik barlıq ádebiy ortalıqlarda dóretiwshilerdiń, ásirese, shayırlardıń lirikalıq qaharmanına aynaladı. Usınday mángilik obrazlardan biri orfey. “Orfey – áyyemgi grek mifologiyasında Frakiyadađı dárya qudayı Eagra hám ilham yosh qudayı Kaliopeniń ulı. Ol sázende sıpatında belgili bolǵan, onıń muzika ónerindegi sıyqırlı kúshine tek insanlar ǵana emes, al qudaylar menen tábiyat hám moyınsınǵan. Onıń muzikası kúshli Idastıń ǵázebin basa alǵan” [Энциклопедия, 763]. Orfeydiń mifologiyalıq dańqı, tariyxı haqqında áyyemgi Rim shayırları Vergiliy, Ovidiylerden baslap klassicizm wákilleri Gyote, Maria Rilke, Jon Kokto, Elizabet Barret hám zamanagóy poeziya wákilleri Marina Svetaeva, Margaret Etwod, Nikolay Zabolotskoy sıyaqlı talant iyeleri ájayip lirikalar dóretken.

Dúnya ádebiyatındađı bunday dástúriy poetikalıq usıllar, mángilik obrazlardı dóretiw qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanǵan dáwirinde óz sáwleleniwini tawa basladı. Atap aytqanda Orfey mángilik obrazı qaraqalpaq poeziyasında XX ásirdiń 80-jıllarınan keyin qollanıla basladı. Qaraqalpaq poeziyasınıń janrlıq hám formalıq jaqtan rawajlanıwında ayrıqsha orınǵa iye Ibrayım Yusupov bul máselede hám birinshilerden boldı. Shayırdıń «Orfeyge» qosıǵında shın mánisindegi ashıq, muhabbat shaydası obrazı súwretlenedi. Orfey naması bárshe ishqi namalardıń sultanı, ayralıq hám saǵınıshlardıń jemisi etip súwretlengen. Sońǵı jıllar qaraqalpaq poeziyasında jeketshilik etip kiyatırǵan shayırlardan biri S. Ibragimov ta Orfeyge arnap qosıq dóretken, biraq ta onıń Orfey obrazı menen Orfey hám Evridika waqıyasına degen kóz qarası, jantasıwı pútkilley

özgeshe. Dáslep, I. Yusupov qosıǵına dıqqat qaratayıq. Qosıqta lirikalıq qaharman muhabbat simvolı Orfeyge múrajat etedi...

Shal, dostım, gúnirentip tillá saızındı,
Shert qıyamet dártli namalarıńnan.
Árman menen ketken sárbinazındı,
Báribir, qaytarıp bere almas saǵan.

Júzimniń suwınan sharap etkende,
Hárkim ishıp ózin qaharman sezer.
Muhabbat mártlikti talap etkende,
Kópler mashaqatlı sapardan bezer.

Lekin sen bezbediń azaplı joldan,
Kettiń arzıwlıńdı sorap alǵalı.
Dúnya dep atalǵan túpsiz qurdımnan,
Óttiń saızın menen baylap darǵanı [Yusupov, 119-120].

Qosıqta lirikalıq qaharman muhabbat jırshısı Orfeyge múrajat etip, onıń muhabbat jolındaǵı mártligine, shıdamlılıǵına óziniń unamlı kóz qarasların bildiredi. Sonday-aq, qosıqta táǵdirdiń qatallıǵı, sumlıqlılıǵı, ayralıq sıyaqlı unamsız nárseler súwretlene kele, ashıq Orfeydiń yar jolındaǵı sadıqlıǵı kórkem pikirler menen jırlanadı, lirikalıq qaharman Orfeydiń ayralıq dártinen dóregen sıyqırlı namalarına óziniń tańlanıwın bildiredi, Orfey shertken nama arqalı óziniń muhabbatın qayta eske túsiredi. Qosıq sońında shayır lirikalıq qaharmannıń dárti menen Orfeydiń dartin parallel súwretleydi. Sońǵı shuwmaqlarda:

Sazlarıń taralıp dúnya júzine,
Alıs áwladlardıń dadına jetsin.

Shert dostım qıyamet namalarıńa,
Ayralıqtıń úyi kúygey iláyim,
Men hám árman menen ketken yarım
Diydarlasıp, tilleskendey bolayın...

I.Yusupov Orfeydi klassikalıq usılda ashıq jigit, muhabbat shaydası etip súwretlew arqalı onıń dańqın kóterip, saz shertiw sheberligin iláhiy kúsh etip sáwlelendiredi, Orfey namalarına insanlar menen birge tábiyat tirishilikleri, haywanatlar, hátte qudaylar bas iyip, onıń namaları marhumlar qudayı Aidi de eljiretiwi sıyaqlı mifologiyalıq syujetler arqalı shayır muhabbat seziminiń qúdiretli tásiri, kúshin, ayralıqta da, yar diydarında da birdey joqarǵı sezimlerdi sıylaytuǵın

qúdiretin sáwlelendiriwdi maqset etedi. Lirikalıq qaharmannın saǵınısh sezimlerin de Orfey namaları menen kúsheytedi.

Al, S. Ibragimovtıń «Orfey hám Evridika» qosıǵında bolsa, ashıq obrazı, muhabbatqa degen sadıqlıq súwretlenbeydi. S. Ibragimov Orfey obrazın ashıqlıq simvolı sıpatında paydalanbaydı, onıń sazı, dártli namalarınıń sıyqırı, saǵınısh hám ayralıq máselelerin sóz etiwdi maqset etpegen. Shayır tiykarınan táǵdirdiń sumlıǵı, ólim hám ómir arası, insannıń qam sút emgen bendeligi, qanaatsız jan ekenligin sıyaqlı máselelerdi sáwlelendiriwge dıqqat awdaradı. Qosıqta mifologiyalıq waqıya syujeti tolıq berilgen:

Bir jabayı ań kiyatır asıǵıp...
Qorqınısh biyledi Evridikanı.

Sonnan ol júregi awzına kelip,
Orfey jalǵız qalǵan tamangá shaptı,
Ushıp kiyatırıp qalıń shóplikte,
Jılannıń uyasın basıp alıptı [Ibragimov, 115].

Waqıya, qızdıń ólim tabıwı, soń Orfeydiń onı qutqarıwǵa háreket etiwı tolıq bayanlanǵan. Qosıqta avtor Orfey hám Evridika waqıyasına ózgeshe qatnas jasaydı, lirikalıq qaharmannıń sezimlerin, dártin sáwlelendiriwde, uluwma adamzatqa tán qásiyetler qanaatsızlıq, sabırsızlıq hám insannıń qam sút emgen bende ekenligin kórkem pikirler menen sáwlelendiriwde Orfey obrazın baslı orıngá shıǵaradı, lirikalıq qaharmannıń sezimleri, oy-tolǵanısları, sol sázende Orfey mısasındaǵı barlıq adamzatqa tán kemshilikti, insan óz baxıtına da, baxıtsızlıǵına da ózi sebepshi bolatuǵınlıǵın mifologiyalıq waqıya menen sáwlelendiredi. Qosıqtıń sońında baslı ideya, tiykarǵı kórkem pikir ayıladı:

Qasqaǵım máwrit... jol ashıp beredi –
Baxıtqa da, baxıtsızlıqqa da.
Sol... jerdiń betine shıǵar máwritte
Orfey biyıqtıyar izine burıldı.

Sonda kórdi – Evridikanıń elesi –
jáne sińip barar edi túnekke.
Boldı... Bári tamam... Bolǵanı usı...
Orfey, óziń pıshaq urdıń súyekke [Ibragimov, 115].

I. Yusupov hám S. Ibragimov Orfey obrazın eki túrli maqsette paydalanǵan. I. Yusupov Orfeydi muhabbat jırshısı sıpatında, tradiciyalıq usılda muhabbat sezimleri, onıń azabı hám qúdiretin sáwlelendiriwde paydalanǵan bolsa, S. Ibragimov

Orfey mifologiyalıq obrazınıń xizmetin keńeytken, endi onı tek muhabbat jırshısı sıpatında, muhabbat haqqındaǵı kórkem pikirlerdi jetkerip beriwde emes, al adamzatqa tán qásiyetlerdi, insan hám táǵdir arasındaǵı ǵárezlilikti, táǵdirdiń qatallıǵın hám insanniń qanaatsızlıǵın kórkem pikirler menen sáwlelendiriwde orınlı qollanǵan. Bul bolsa S. Ibragimovtıń mifologiyalıq obrazlardı paydalanıwdaǵı izlenislerin kórsetedi. Juwmaqlap aytqanda dúnya ádebiyatındaǵı belgili ádebiy dástúrler, mángilik obrazlar qaraqalpaq ádebiyatına kirip keliwi, qaraqalpaq shayırları tárepinen ózlestiriliwi, lirikamızdıń tek ǵana kórkem mazmunınıń bayıwına, jańasha dóretpelerdiń payda bolıwına úles qosadı. Óz gezeginde qaraqalpaq shayırları dúnya ádebiy dástúrlerinen paydalanıp, dúnya obrazların qollanıw arqalı óz kóz qarastarın, milliy xarakter hám dúnyatanımın ózinshe sáwlelendiriwi qaraqalpaq kitap oqıwshısınıń talǵamınıń artıwına, jańa kóz qarastardıń qalıplesiwine tiykar boladı.

Ádebiyatlar:

1. Литературная энциклопедия. Терминов и понятия. Москва: «НПК Интелвак». 2001.
2. Мифы народов мира. Энциклопедия. Москва: «Советская Энциклопедия». 1980.
3. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. Нөкис: «Билим», 2018.
4. Ибрагимов С. Брно дәптери. Нөкис: «Билим», 2021.